

پاکستانی پنجابی ناولوں وچ تقسیم ہندی کہانی

ڈاکٹر نیلہ رحمن

پروفیسر پنجابی، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

ممتاز اسلم

پی ایچ ڈی سکالر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

DEALING OF PARTITION IN PAKISTANI PUNJABI NOVELS

Nabeela Rahman, PhD

Professor of Punjabi

Department of Punjabi, University of the Punjab, Lahore

Mumtaz Aslam

PhD Scholar, Department of Punjabi,

University of the Punjab, Lahore

Abstract

Partition of 1947 has actually proved to be a trauma from which the Sub-continent has never fully recovered. It was accompanied by the largest mass migration of more than ten millions besides one million people died in fighting particularly in the Western region of the Punjab which at the eve of partition was gone through the agony of dividing into two parts. Literary persons are still writing on the trauma caused by the partition. This article is the study of the Punjabi novels' dealing of the issue.

Keywords: ہجرت، نزگیت، افضل، ظفر لاشاری، ڈاکٹر محمد باقر، پاکستان، نسرین بھٹی، انگریز

قریباً پون صدی ہون نوں آ چکی اے پر 1947ء دی ہجرت ہالی وی برصغیر دے تخلیق کاراں دا موضوع اے۔ ہر کہانی اک نویں کتھا اے۔ اک ورلاپ اے۔ کدرے شکرانا اے کدرے یاداں دی اجیہی بازگشت اے جس وچوں پنجاب دے وسیکاں دی نرگسیت بھریاں سوچاں نوں ساواں محسوس کیتا جاسکدا اے۔ ایس لیکھ وچ اوہناں پاکستانی پنجابی ماواں دا ویروا کیتا گیا اے۔ جیہڑے ونڈ دی کسے نہ کسے کنڈیالی کتھا نوں اپنے اندر سموئے ہوئے نیں۔

”آنکھی دھی پنجاب دی“ نام عصری ہوراں دا ناول اے۔ ایہہ ناول بی اے پاس کڑی حمیدہ دی آپ بیتی اے۔ حمیدہ نوں اللہ نے سوہنے بول بولن تے سوہنے اکھر لکھن دانن دتا ہوندا اے۔ اوہ ’اخلاق سدھار پرہیا‘ دی صدر مریم نوں ملن جاندی اے تے اوہدے بھرا دا ایکسیڈنٹ مریم دی گڈی مال ہو جاندا اے۔

مریم دونواں نوں اندر لے جاندی اے۔ جدوں مریم دا بھرا حمیدہ دے نکلے ویر دا علاج کردا اے تے حمیدہ وی اُداسی تے افسردگی نوں ویکھدیاں مریم اوہدی وجہ جانن دی کوشش کردی اے، مریم دے کئی وار پکھن تے اوہ اپنے رون دا کارن تے اپنی ہڈ ورتی سناوندی اے۔ حالان ایہ گل 1947ء دے ہوارے توں شروع ہوندی اے کہ حمیدہ جدوں بی اے وچ سی اودوں ہندوستان وچ تحریک پاکستان عروج تے سی۔ حمیدہ وی لوکاں نوں گھر گھر جا کے پاکستان دی لوڑ تے اہمیت بارے دسدی سی۔ حمیدہ دے دادا جی دے بیمار ہون کر کے اوہ سارا اٹھر پنڈ ٹر جاندا اے پر حمیدہ دا بھرا افضل جالندھر رہ جاندا اے تے کجھ دناں بعد افضل زخمی تے بے ہوشی دی حالت وچ اپنے یار محسن مال پنڈ اپڑا اے۔ ہوش آن تے افضل دسد اے کہ محسن دے گھر والے بلوائیاں نے قتل کردتے نیں۔ محسن نوں افضل دے گھر والے اپنا پتر بنا کے اپنے کول رکھ لیندے نیں۔ پنڈ وچ صاحب کار پے جاندی اے کہ بلوائیاں نے حملہ کردتا اے۔ محسن افضل دے سارے گھر والیاں نوں جیپ وچ بٹھا کے شہرول ٹر پیندا اے۔ راہ وچ بلوائی افضل تے اوہدی ماں نوں کولی مار دیندے نیں۔ دونواں دے مرن دے صدے پاروں پروفیسر صاحب وی حمیدہ تے اوہدے نکلے

بھرا عزیزوں محسن دے سپرد کر کے اللہ نون پیارے ہو جانے لے نیں۔ محسن اوہناں دونوں نون لے کے مہاجر کیمپ اپڑا اے تے فیر اک مکان کرائے تے لے کے رہن لگ پیندا اے۔ پاکستان پڑ کے محسن پروفیسر صاحب دی وصیت موجب 'احمد نواز' حمیدہ دے منگیتر نون لبھن لئی کئی جتن کردا اے پر ایسے کوشش وچ اوہدی ملاقات اپنے ہور جماعتی ارشاد مال ہو جانے لے جیہڑا محسن نون جال وچ پھساندا اے تاں جے حمیدہ بانو نون اپنی ہوں دانشانہ بنا سکے پر ارشاد دی راز دار یاسمین طوائف ای اوہد ار از کھول کے حمیدہ نون بچالیندی اے۔ جدوں اوہ سارے گھر اپڑ دے نیں تے احمد نواز دی ماں دی چٹھی آئی ہوندی اے کہ احمد نواز ہن 'مرحوم' ہو گیا اے تے محسن حمیدہ مال ویاہ کر لوے۔ ایس صدے پاروں محسن وی اللہ نون پیارا ہو جاندا اے۔ یاسمین تے اوہد ملازم محسن دا کفن دین کردے نیں تے یاسمین اپنا کالا کاروبار چھڈ کے حمیدہ مال رہن دانیصلہ کردی اے۔

ایہہ کہانی بظاہر بی بی حمیدہ دی ہڈ ورتی اے پر اصلاً ایہہ ناول اوہناں ساریاں کڑیاں دی زندگی دا اک پرچھانو اے جیہناں دے ماپے یا گھر والے سن سنتالی دے اُچالے وچ مارے گئے۔ اوہناں کڑیاں دی ساری زندگی دکھاں، مصیبتاں تے روز دہاڑے دے اک نویں امتحان تے مسلسل جدوجہد دا اک ناں سی۔ اوہناں گویاں نے مڑکدی گھر داسکھ نہیں ویکھیا۔ اپنیاں دے ساتھ داسکھ نہیں مانیا۔ حمیدہ تے ایس گلوں بڑی خوش قسمت اے کہ اوہ سدھے رستے ای ٹردی رہی اتے ایس دکھ نے اوہنوں کراہے نہیں پایا۔

بتوارے ویلے یتیم ہون والی اک ہور کڑی دی کہانی "مازؤ" دے ناں مال لبھدی اے۔ "مازؤ" ظفر لاشاری ہور اں دالکھیا ہو یا ناول اے۔ ناول دالچہ سرائیکی اے۔ گائمن 1947ء دے سمیں گھر پرت رہیا ہوندا اے تے راہ وچ وڈیاں نکلیاں لاشاں ویکھدا اے تے اوہناں لاشاں وچکار اک کئی جنی بالڑی نکلے نکلے ساہ لے رہی ہوندی اے۔ گائمن اوس بالڑی نون گھر لے آوندا اے تے گائمن دی تیویں مریم بالڑی ویکھ کے خوش ہوندی اے پر گائمن نون پچھدی کہ کیہ ہو یا تے ایہہ بالڑی کتھوں آئی تے گائمن اکھیں ویکھیں وڈنگ بارے اپنی تیویں نون وسدا اے:

”ظلم دی کوئی حد ہوندی اے، اتھاں تاں قہر پیا دسیاھا۔ عورتاں شو دیاں دے کن چیرے پئے سن۔ کپڑے لیر کتہراں ہن مرداں دا بُرا حشرھا۔ ڈکھے تے میڈا تاں آپ داھان ماندا تھی گیاھا۔ پر اوہ تاں گئے ہن کون جہاں ایہناں شو دیاں دا ایہ حشر کیتا۔
مریم کا وژنال پچھیا:

مریم اوہ وی انسان اِن۔ وحشی تے ظالم انسان جیہڑے خود کوں گنڈیلزے تے تاں بندیاں دے لسٹ وچ اِن پر کم حیواناں کیتے وی تلویں پاند کریندن۔ پتہ نی کیا سوچ شو دے گھروں نکلتے ہوں۔ (۱)

مریم گائمن توں پچھدی اے کہ اوہ لوک ہندوسن یا مسلمان۔ گائمن جواب دیندا اے کہ اوہ ہندوسن جیہڑے ہندوستان جا رہے سن۔ مریم آکھدی اے کہ فیر بالڑی وی ہندو تے نہیں اک ہندو بالڑی نوں کیوں پالاں؟ گائمن مریم نوں آکھدا اے:

”جے اے ہک ہندو دی دھی اے، پر ایہدا اول تاں پاک اے، ایہہ تاں ہک معصوم کلی اے مریم۔ اے ہن نہ مسلمان اے تے نہ ہندو۔ معصوماں نوں بھلا مذہب مال کیہ واسطہ۔“ (۲)

مریم اوس بالڑی نوں قبول کر لینی اے۔ گائمن اوہاناں نازو رکھدا اے۔ نازو صدتے مریم نوں وی اولاد دی خوشخبری ملدی اے پر بچے دی پیدائش ویلے مریم تے اوہا بچہ دونویں اللہ نوں پیارے ہو جانداں۔ گائمن دا ویاہ مریم دی نکئی بھین نہت مال کر دتا جاندا اے۔ جدوں نہت نوں اللہ پتر دیندا اے تے نہت نازو مال مترئی ماں والا سلوک شروع کر دیندی اے۔ گائمن دے بھرا دی تیویں تے اوہدے بچے فرحت تے اختر، نازو دی دلجوئی کر دے نیں۔ اختر دل ای دل وچ نازو نوں پسند کرنا شروع کر دیندا اے۔ اک دن سارے ٹہر مری جان دا پر وگرام بنلیا۔ اوہ ٹرین راہیں مری جانداں نیں پر ٹرین دا ایکسیڈنٹ ہو جاندا اے تے نازو کو اچ جاندا اے۔ اوہ نازو زخمی حالت وچ ہسپتال پڑدی اے۔ حادثے پاروں اوہدی یادداشت چلی

جاندى اے تے اوس ہسپتال دا ڈاکٹر مازونوں دھی بنا کے گھر لے جاندا اے۔ ڈاکٹر دی دھی مازو
 نوں اپنی سگی بھین وانگوں پیار کردی اے۔ قسمت ولوں اختر راولپنڈی آ جاندا اے تے او تھے
 اوہنوں مازو نظر آؤندی اے۔ مازو اپنی یادداشت کواج جان پاروں اختر نوں اپنا ماں رونی دسدی
 اے۔ مازو رونی دے روپ وچ وی اختر نوں پسند آ جاندى اے تے اوہ اپنے گھر والیاں نوں
 راولپنڈی لے کے آؤندا اے تاں جے اوہ ڈاکٹر رحمانی دی دھی رونی مال اوہدے ویاہ دی گل کر
 سکسن۔ جدوں اختر دی ماں ڈاکٹر صاحب ول جاندى اے تے اوہ مازونوں پچھان لیندى اے۔
 ڈاکٹر صاحب وی ایس گل دی تصدیق کردے نیں کہ اوہناں نوں رونی ٹرین دے حادثے چوں
 لُبھی سی۔ ایس طرح وچھڑی ہوئی مازو اک واری فیر گائمن نوں لُبھ جاندى اے۔ مازو تے اختر دا
 ویاہ ہو جاندا اے۔ اک دن کم کاج کردے مازو دے سر وچ سٹ لگدی اے تے اوہدی یادداشت
 واپس آ جاندى اے تے یادداشت دی واپسی دے مال ای اوہنوں اپنی مترئی ماں نزہت دی
 اوہدے ہندو ہون دی وچھتوں کراڑ کھانا وی یاد آ جاندا اے۔ جیہڑا اوہدے اندر اک ڈکھ بھر دیندا
 اے۔ اختر محبت مال اوہدے ایس ڈکھ دا علاج کرن دا آہر کردا اے۔

مازو دی ایہ زندگی بتوارے دی دین اے۔ مازو دا ماں پیو وی سن سنتالی دی دین اے۔
 اوہدا نواں مذہب وی اچالے دی دین اے۔ اوہدے ماپے، ماں، مذہب تے ہور سن۔ اک ونڈ
 نے اوہدا سارا کجھ کھو کے اپنا مرضی اوہدی جھولی پادتا تے ایہو اچانک بدلاؤ اچالے نوں اک ٹراما
 یاں ناٹلیجیا بناؤندا اے۔

ونڈ دے موضوع اُتے لکھیا اک ہور ناول ”ہمٹھ“ اے جیہڑا ڈاکٹر محمد باقر ہوراں لکھیا۔
 ایس ناول دا مرکزی کردار احمد مجید عرف باؤ اجما اے جہدی پنڈ دے اک فقیر علیا تے او سے پنڈ
 دی کڑی بابلی مال دوستی ہوندى اے۔ اوہدے گھر والے اوہدی ماں مال چنگا سلوک نہیں کردے تے
 جدوں اک دن اوہ اپنی ماں نوں مار پیندے ویکھ کے ایس نا انسانی دے خلاف اٹھ کھلوند اے تے
 اوہنوں بہت مار پیندی اے۔ کوانڈھی اوہنوں چھڈ واندے نیں تے اوہنوں اپنے پنڈ دے منشی

پر تاب رائے و فقرہ یاد آوند اے:

”حیاتی گزارن لئی وڈھا جگرا چاہیدا اے جے سجا وچ حوصلہ تے صبر نہ
ہووے تاں گل نہیں بندی۔“ (۳)

اوہ ایسے فقرے نوں اپنی حیاتی دا حاصل بنلیندا اے تے ساری زندگی ما انسانی دے
خلاف نہیں بولدے۔ باؤ احمہ پر اہری پاس کرن مگروں شہر ٹر جاندا اے تے پرہن دے مال مال ٹیوشن
پر اہندا اے تے مالوں مال شہر دی حیاتی نوں وی سمجھ لیندا اے۔ فیر گریجویشن توں بعد اعلیٰ تعلیم لئی
ولایت ٹر جاندا اے تے اوتھے جدوں اپنی پی۔ ایچ۔ ڈی دے ریسرچ ورک وچ انگریزاں دے
خلاف بچ لکھدا اے تے انگریزاں اوہنوں ڈگری دین توں انکار کردیندے نیں آخر مجبوراً اوہ تھیسس دا
اوہ حصہ ختم کردیندا اے تے ڈگری لے کے وطن واپس آجاندا اے۔ تے ایس ویلے ہندوستان
وچ تحریک آزادی یعنی پاکستان دی تحریک زوراں تے ہوندی اے تے احمہ سرکاری نوکر ہو جاندا
اے۔ اوہدی بیوی بچے سرکاری کوارٹر وچ رہندے ہوندے نیں کہ فساد پھٹ پیندے نیں۔ ایسے
دوران اچ اک دن اوہدے گھر دے باہر لال نشان لگا ہوندا اے تے اگلے دن جدوں احمہ دفتر
جاندا اے تے اوہدے بیوی بچیاں نوں قتل کردتا جاندا اے۔

1947ء دے فسادات نے احمہ ورگے وڈے جگرے والے بندے نوں وی شدائیاں
صاگر کر چھڈیا۔ آخر اوہ کیہ حالات سن تے احمہ مونہوں تے نہ بولیا پر اوہدا دماغ ایہہ سارا کجھ
برداشت نہ کر سکیا۔ 1947ء دے دوران اچ جدوں احمہ گھروں دفتر جاندا اے تے کیہہ منظر ہوندا
اے۔ احمہ ایہہ کجھ دسیا:

”راہ وچ اوہنوں عجیب عجیب نظارے نظر آوندے نیں۔ کدھرے لوک ٹرکاں تے
گڈیاں تے سامان لد کے کسے پاسے ٹری جانداے نیں۔ کدھرے گلیاں وچوں شہاہ دی آواز پئی
آوندی اے۔ جیویں اوتھے کولیاں پیاں چلدیاں نیں۔ مسلماناں دے مٹھیاں کول بڑا رولاتے صا
صا پکار پئی ہوئی سی۔“ (۴)

دفتر اپڑ کے اوہد اہندو جمعہ راتوں نوں آکھدا اے:

”صاحب آج تو آ پکو یہاں نہیں آنا چاہیے تھا۔ آ پکو معلوم نہیں مسلمان مخلوں سے مسلمانوں کو نکال دیا گیا ہے۔ اور وہ قلعہ میں پناہ لے رہے ہیں۔ جو مسلمان گھروں سے نکلنے کو تیار نہیں ان پر حملہ کر کے اُن کا سامان لوٹا جا رہا ہے۔ اور ان پر کوئی چلائی جا رہی ہے۔ دلی کی ہندو پولیس بھی فساد یوں کے ساتھ شامل ہو گئی ہے۔“ (۵)

جدوں احمہ گھر اپڑ دا اے تاں اگوں ویکھدا اے:

”آخری کمرے وچ پہنچیا تے اوہدیاں اکھاں اگے ہمیر آ گیا۔ اوہدی سوانی تے اوہدے بچے اوتھے وڈھے پئے سن۔ سارا مکان کٹ لیا گیا سی۔ تے ایہاں معصوماں دیاں لاشاں خون وچ تر دیاں پیاں سن۔ اوہدی سوانی فسادیاں دی خونئی ہمیری اگے دوڑدی دوڑدی آخری کمرے وچ جا کے خون دے دریا وچ سنے بالاں ڈب گئی سی۔“ (۶)

اوہنے دوستاں نوں جا کے خبر سنائی تے اوہناں نے آکھیا:

”ذرا کوہمیرا ہوجان دے۔ ایس چل کے کفن و فن کراواں گے۔ دے دے جے

نکلے تے حملہ ہو جائے گا۔“ (۷)

احمہ گھر واپس آ کے جدوں اپنے بیوی بچیاں نوں خون وچ لت پت ویکھدا اے تے اوہ شدائی ہو جاندا اے تے کوئی اوہنوں مہاجریمپ چھڈ جاندا اے جتھوں اوہ ٹرین راہیں پاکستان اپڑ دا اے۔ پر راہ وچ ٹرین تے حملہ ہو جاندا اے تے کوئی بندہ زندہ نہیں بچدا۔ احمہ گڈی دی چھت اُتے ہون پاروں بچ جاندا اے۔ جدوں اوہ دو جیاں کولوں پکھدا اے کہ تھلے کیہ ہو رہیا اے تے لوک اوس نوں دسدے نیں کہ ہندو تے سکھ مسلماناں نوں مار رہے نیں۔ احمہ دا دل چاہندا اے کہ اوہ اوہناں سکھاں کولوں اپنے بیوی بچیاں دے قتل دا بدلہ لوے پر اوہ لہمیں شیطانی کم سمجھدا اے۔ پاکستان اپڑ کے اوہدی ملاقات اوہدے جماعتی رفیع نال ہندی اے۔ رفیع احمہ نال وعدہ کردا اے کہ اوہ اوہدے لئی نوکری تے گھر لہیے گا۔ رفیع احمہ نوں اک بہت وڈی کوٹھی الاٹ

کروا دیندا اے پر اک دن اوتھے ہو رکوئی ٹبر تا بلض ہو جاندا اے تے اچھا اپنے لئی اپنے دیس
پاکستان وچ گھر ڈھونڈن نکل پیندا اے۔

ونڈ بابت اک ہور ناول ”نال میرے کوئی چلے“ احمد سلیم ہوریاں دا اے۔ ایس ناول دا
مرکزی کردار بارہ کوسالاں دا منڈا چھیم جی اے جہدا اصل ماں سلیم سی۔ چھیم دی پیدائش مگروں
اوبدی ماں ڈاڈھی بیمار ہو گئی۔ ایس کر کے چھیم نے کوئی چھ ست زانیاں دا دودھ پیتا جنھاں وچوں
آخری زانی اوہناں دے پنڈ دے اک ہندو دی تیویں راج کور ہندی اے۔ چھیم اپنے پنڈ دے
سکول ای پڑھدا اے۔ تے سکول دے مگروں اپنے پنڈ دی آپا جی کول پڑھن جاندا اے۔ آپا جی
دے گھر اوہناں دے ابا جی تے بھرا رہندا اے۔ چھیم دی دوستی اپنے پنڈ دے نمبر دا دی کڑی چنی
نال ہندی اے۔ اک دن چنی نال کوئی مردو زیادتی کردا اے تے چنی مر جاندا اے۔ چنی دی
موت پاروں چھیم جی اُستانی ہوریاں دے نیڑے ہو جاندا اے تے وڈا آدمی بہن دی ٹھان لیندا
اے پر اُستانی ہوریاں دا دل نمبر دار دی تیویں دے نکلے بھرا نال لگ جاندا اے پر جدوں سراج بے
وفائی کردا اے تے آپا جی خود کشی کر لیندیاں نیں۔ چھیم جی نون دودھ پیاں والی عورت راج کورنوں
1947ء دے فسادات وچ چھیم جی دے دادا جی نے اپنے گھر پناہ دتی ہندی اے۔ جس تے پنڈ
دا صدیق ٹڈا مینیس ہوریاں دے خلاف ہو جاندا اے تے اوہناں اُتے مرتد ہون دا الزام لاند
اے۔ جدوں راج کور ہوریاں نے ایہہ صورتحال دیکھی تے اوہ اک دن چپ کر کے مینیس ہوریاں
دے گھروں ٹر جاندا اے نیں تے ترتیجے دھاڑے مینیس ہوریاں دے کھیتاں وچوں اوہناں دیاں
وڈیاں نکیاں لاشاں بھدیاں نیں پر اوسدی کئی دھی سندراں بچ جاندا اے۔ مینیس ہوریاں اوہنوں
گھر لے آندے نیں تے چھیم سندراں نوں جہدا ماں پھا پھی بلایا جاندا اے اوہنوں اپنی بھین بنا
لیندا اے کیوں جے اوہ دے دادا جی نے سیاسی کہ اوبدی ماں اوہنوں دودھ پلایا ہندا اے۔ ایس
ناول وچ 1947ء دے جیہڑے حالات و واقعات دا تھوہ لگدا اے اوہناں دا ویرا وائچ اے:
”وت سارے پنجاب وچ بک کالی ہمیری گھلی تے اوہ دے وچ بندے نوں

بندے دی سبھان نہ رہی۔ پاکستان ہندوستان بن دیاں خبراں اڈن لگ
 پیاں تے دوئیاں پاسے تلواراں تے چھوئیاں تیز ہون لکیاں تے ایہہ اگ
 میانہ کوندل تے کو بند پورے بھی پہنچ گئی۔ ایہہ اگ باہروں گھلی گئی
 حائی۔“ (۸)

جد آزادی دا اعلان ہوندا اے تے لوکاں دارِ عمل کجھ انج دا ہوندا اے:

”جس رات آزادی دا اعلان ہو یا صا۔ چیکاں دا ہڑھ چھاتیاں پاڑ کے آزاد
 ہو یا۔ پائے ہوئے ڈھول ہا ایہہ آوازاں مینیں ہوراں دی حویلی مال وی
 نکرائیاں تے مینیں ہوراں اٹھ کے سارا گراں سر تے چاء لیا تے آزادی دا
 اعلان ہوندا سارے لوکاں نے دنگا فساد تے قتل و غارت شروع کر دتی۔
 مینیں ہوراں دے پنڈ دے حالات وی انج سن۔“ (۹)

گھر سڑ کے سواہ ہو گئے۔ ہک سکھاں دا گھر ہاتے دو ہندوواں دے تے مینیں ہوراں
 دو بے دھاڑے ویکھیا ساراں گراں صدیق ٹنڈے دے مال حاصر ف کجھ چٹیاں داڑھیاں آلے
 مومن اپنیاں داڑھیاں لہو وچ رنگاون واسطے مینیں ہوراں دے سنگ دے ہوئے نیں۔ ہور تے
 مولوی سعید ہوری صدیق ٹنڈے دے پاسے حائٹ لٹ دے مال وچ اوہناں نوں بہوں کجھ ہتھ
 آیا۔ اوں دھاڑے ہسدا و سدا کو بند پورا اُجڑ گیا جیہڑے اپنی مٹی ماہیں چھوڑ سکدے اوہناں دھرم
 وٹا لیا۔ جیہڑے قینچیاں مال کیس ماہیں کٹا سکدے اوہناں اپنی مٹی چھوڑ دتی تے دور کسے انجانے
 نگر نوں اپنا وطن بنان واسطے ٹر پئے۔ جدوں مینیں ہوراں نے اک ہندو خاندان نوں اپنے گھر پناہ
 دتی تے پنڈ دے دو بے مسلماناں دے مینیں ہوراں مال احتجاج کر کے ایہ الزام لایا:

”مینیں ہوراں دے وڈے ہندو ہن۔ اوہ ڈھڈوں پاک نہیں ہوئے۔
 اینیاں گلاں صاہن اپنے اعتراض ہاہن اینیاں تہناں اینیاں گابلاں تے
 الزام تے کئی دھاڑے مینیں ہوری بازار گئے تاں کوشت آلے اوہناں نوں

کوشت دیون توں نہ کر چھوڑی۔ سبزی آلے سبزی توں تے وت او سے
 دھاڑے اوہناں نوں مسیتی وڑن توں وی مناعی ہوگئی۔“ (۱۰)
 ماں راج کوردے قتل ہون بارے لکھاری لکھدا اے:

”راج کورنووں لتاں توں نپ کے چیر دتا گیا حا۔“ (۱۱)

ناول ”گجھل“ نسرین بھٹی ہوراں لکھیا اے۔ جیہڑا 1984ء وچ چھپیا۔ ایہہ ناول وی
 1947ء دے واقعات دے آلے دوالے گھمدا اے۔ جدوں عزت دار نے موت نوں عزت
 اُتے ترجیح دتی تے اک کڑی پھل دی ماں نے اوہنوں غنڈیاں توں بچان لئی نہر وچ دھکا دے
 دتا۔ جدوں اوہ کڑی نیم مردہ حالت وچ اک نواب کلیم نیازی نوں ملدی اے اوہ اس کڑی نوں
 اپنے گھر لے جاندا اے۔ نواب آپوں تے رحمدل تے نرم انسان ہوندا اے پر اوہدی تیویں اک
 جھگڑا لوتے شکلی خاتون ہوندی اے۔ نواب پھل دا علاج اک حکیم کولوں کرواندا اے تے اوہ حکیم
 صاحب پھل نوں پڑھاندا وی نہیں۔ جدوں پھل جوان ہو جاندا اے تے نواب اپنے جھگڑا لوتے
 تیویں توں تنگ آ کے پھل نوں ہاسٹل پرہنن واسطے گھل دیندے نہیں۔ حکیم صاحب دا پتر مود پھل
 نوں دل ای دل وچ پسند کرنا شروع کر دیندا اے۔ جدوں مود اک دن پھل نوں ملن واسطے ہاسٹل
 جاندا اے تے پھل نوں کسے منڈے نال گلاں کردا دیکھدا اے تے واپس آ کے اپنی ماں دی مرضی
 دی کڑی نال ویاہ کر لیندا اے۔ مود دی تیویں اک سچی خاتون ہوندی اے۔ فیر مود دے دو بچے
 ہوندے نہیں۔ مود اچانک ٹی بی دے مرض وچ مبتلا ہو جاندا اے۔ تے ڈاکٹر اس نوں کسے تفریحی
 مقام اُتے جان دا مشورہ دیندا اے تے مود اپنی گھر والی تے بچیاں نوں لے کے مری چلا جاندا
 اے۔ او تھے اوہدی ملاقات پھل نال ہوندی اے جیہڑی معذور ہو چکی ہوندی اے۔ گھر آ کے اوہ
 پھل دا ذکر کردا اے تے مود دی تیویں پھل نوں گھریاں واسطے آکھدی اے تے اوہ دونویں
 اوہنوں گھریاں واسطے جاندا اے نہیں پر جدوں مود پھل کول اپڑدا اے اوہ مرگئی ہوندی اے۔ او سے
 ویلے مود نوں تے ہندی اے تے اوہ وی مر جاندا اے تے مود دی تیویں دونوں نوں حیرانی نال
 دیکھدی رہندی اے تے ایہہ جھل ایس ناول دا پلاٹ اے۔

ناول دائدھ انج بھجدا اے۔ ”1947ء وچ جد انقلاب آیا تے آنکھیلے امبر دے متھے
اُپر خوشیاں داسورج وی آگریا پر نال ای نال نور دیاں چٹیاں کرناں نوں دکھاں دی مہیری نے گھیرا
پالیا تے آزادی دے دشمنان نے ویلے دے ساہ پینے شروع کر دتے۔ بس فیر لوکاں دیاں
جنڈریاں ہو کے بھرنے شروع کر دتے

”سوانیاں، گھبرو پچے تے میاراں

کچیاں پکیاں سڑکاں تے کیڑے مکوڑیاں ہار

مٹی وچ پُسنکن لگ پئے

دیکھدیاں ای دیکھدیاں

رُت خوئی ہوئی تے آسمان قہر ورساں لگ پیا

نت دھاڑے لاشاں ٹرکاں، گڈاں تے ریٹریاں وچ

اُپر تھلے دھر کے فوجی جوان خورے کیہڑے قبرستان وچ دین لئی

لے جان دے سن۔ پر اُنج تے ہر گھر وچ اک ننگا قبرستان نظری

آوند اسی“ (۱۲)

1947ء دے واقعات وچ مسلماناں دا جیہڑا قتل عام ہویا اوہدی وجہ ایس ناول وچ

ایہہ دسی جاندی اے۔

”ایس گھسن گھیری نے باقی قوماں نوں وی گھیریا سی پر مسلمان خاص کر کے

ایس دکھ دی کالی چکی وچ پے کیوں جو اوہناں نے رسم و رواج دے مطابق

اپنے لئی اک وکھری مملکت دی منگ کیتی سی۔“ (۱۳)

پھل نوں اوہدی ماں کیہڑے حالات توں مجبور ہو کے دھکا دتا اوہدا کارن کجھ انج سی۔

”اک ساوئی رُت تن چار غنڈے کالی رات سر اُپر نبھے اوہدے گھر چپ چپتے آوڑے

..... تے بھکھے شیر واگ گرجن لگ پئے اوس کرماں والی آنکھ دی ماری سوانی نے چدر سا نبھ لئی تے

ہتھیاریاں داڈٹ کے مقابلہ کیتا۔۔۔ پر اخیر جد ہار گئی تے اوس نے پہلاں اپنی ستی پئی نونہہ دے سینے وچ چھری مار دتی تے فیر اپنی سوئی دھی نوں چبارے توں پٹھاں وگدی نہر دے حوالے کر دیتا تے اپنی جان نوں پھلے دے تیل وچ بھیوں کے سارے گھر نوں اگ لادتی جد اوہ آپ وی سڑ کے سواہ ہو گئی تے غنڈے مونہہ دی کھا کے کسے ہو گھر اپنا نواں شکار بھس ٹر پئے۔“ (۱۴)

پاکستان بنن مگروں لوک پاکستان تے ہندوستان دے نظریے بارے کیہ وچار کردے سن۔ لہدی نمائندگی مودوی تیویں دے لفظاں وچ کردی دکھالی دیندی اے:

”پاکستان قائد اعظم دی شبیبہ اے تے گاندھی جی دی تپیا بھارت دی تصویر
وچ لہدی اے فیر میں انگریزاں تے دو بے لوکاں بارے وچ غلط نہیں
سوچدی کیوں جے ہندوستان سونے دی چڑی سی۔ ایس لئی سبھے اوس نوں
حاصل کرنا بنیادی حق سمجھدے سن۔“ (۱۵)

ہندو مسلم گٹھ جوڑ کدے وی نہیں سی ہوسکدا..... کیوں جے دونواں دے ریت رواج وچ ای نہیں دعا، نماز تے عقیدے وچ وی ڈاڈھا فرق اے۔ 1947ء دے فسادات دی وجہ وی مودوی تیویں بلی کجھ انج بیان کردی اے:

”ممود پاکستان دی جوہ وچوں تے شہیداں دی لہودی مہندی وچوں نظریہ پاکستان دی خوشبو اگدی رہے گی پر بھارت وچ رہن والیاں دیاں قربانیاں تے دکھ وی میرے لیوھے پلے اے تائیں بٹھے ہوئے نہیں تے اوس آکھیا کہ انگریز دونواں نوں غلام رکھنا چاہندے سن۔ بس انسان دولت دا بھکھا ہو گیا سی تے آرام پرستی چاہن لگ پیا سی۔ اس طرح دولت اکٹھی کرن خاطر انسانیت دا دشمن بن گیا سی تے لہوسفید ہو گئے سن ہو جتے تے سبھ دے اک ای نہیں تے طمع دا کوئی علاج نہیں فیر بلی آکھیا خیر بے ایمان لوک تے پاجی بندے دونویں پاسے موجود سن۔“ (۱۶)

ایس دے باوجود اوہ اپنی اولاد دی تربیت ایس انداز نال کرنا چاہندی سی:

”میں تہاڈی گھٹی سوچ وچ علامہ اقبال دی ڈونگھی سوچ تے فکر پیدا کراں گی

تے حضرت قائد اعظم وانگ قلم دی سپاہی بناواں گی۔ تسیں میری سلکھنی
سدھراں دے بوئے او۔“ (۱۷)

”چکڑ رگی مورتی“ دی لکھاری کہکشاں ملک اے تے اوہ اک سوانی دے دکھ نوں
ایکدی دکھائی گئی اے۔ ایس ناول د امرکزی کردار زبیدہ اے۔ جنہوں دانی حشمت مہاجر کیمپ توں
چار پنج سالاں دی عمر وچ اپنی دھی بنا کے لیائی سی تے اوہنوں میٹرک توں بعد اُستانی لوا دیندی
اے۔ پر حشمت دا شوہر اوہدی لے پالک دھی اُتے بری نظر رکھدا اے۔ خالدہ اپنی آپ نوں
بچاون لئی خالد نال ویاہ کر لیندی اے۔ فیر خالد محلے دی اک کڑی بشری نال پیار دیاں پنڈیاں
و دھانا شروع کر دیندا اے۔ اک دن زبیدہ دے سکول توں گھر آون توں پہلاں خالد اپنی معشوقہ
نال سارا سامان لے کے گھروں چلا جاندا اے تے ایہتھوں ای زبیدہ دی بربادی شروع ہوندی
اے۔ جدوں معاشرے دیاں ہوس بھریاں لکھاں نظراں اوہدیاں منتظر ہوندیاں نیں۔ ہسپتال دی
اک نرس زبیدہ نوں کسے امیر گھرانے وچ نوکری کروا دیندی اے۔ اوں عورت دامنڈا وکیل ہوندا
اے تے اوہ زبیدہ نوں ایم۔ اے کروان وچ بوہت مدد کردا اے پر اوہدی زندگی نوں درندگی وچ
بدل دیندا اے۔ اتھے ناول نگار نے امیر دا دوہرا چہرہ دکھایا اے جیہڑے دن وچ مہذب تے
رات دے انھیرے وچ وحشی جانور بن جاندا اے۔ تے ایس وحشی وکیل دا انت اوہدے ملازم
ہتھوں ہوندا اے۔ تے ہن زبیدہ سارے گھربار دی مالک بن کے بیگم کوہر بن جاندی اے۔ تے
سامجی ورکر دے طور تے مشہور ہو کے وزارت دے عہدے تیکر اپرا جاندی اے تے اوہ اپنے دکھاں
دامد او اکرن لئی کڑیاں دا فلاحی ادارہ بناندی اے تے مرداں دی فطری کمزوری توں فائدہ چکدیاں
ہویاں شفیق دی جائیداد تے قبضہ کر لیندی اے۔ زبیدہ کوہر بن کے معزز ہستی بن جاندی اے تے
فیر اوہ سوسائٹی کولوں اپنی بربادی دا بدلہ لیندی اے۔ ناول دے اخیر تے بیگم کوہر دے گھر میلا ددی
محفل دے دوران ایچ محکمہ انٹیلی جنس دے سربراہ دانون آوندا اے۔ اوہ اوہنوں فوراً بلا کے کجھ
دستاویزات دکھانا چاہندا اے۔ ایہہ دستاویزات کسے اثر ویوتے تے معنی ہوندیاں نیں۔ اوہ اثر ویو اوں

نوں کسے کثیر الاشاعت روزنامے دے اک ایڈیٹر نے گھلیا ہوندا اے تے جہدی اشاعت مال اوہدی شہرت خراب ہو سکدی اے۔ اوں انٹرویو وچ بیگم کوہرنوں اک گھناؤنے کاروبار وچ ملوث تے جنسی مریضہ ثابت کیتا گیا اے۔ اوہ چپ چاپ اپنی کہانی پڑھدی چلی جاندی اے تے اک سوال تے الزام دے جواب وچ اک سوال اٹھدا اے کہ ایہہ سارے الزامات اوں نوں اک قابل نفرت عورت ثابت کر دے نیں یا قابل رحم؟ اوہ انسر بیگم کوہر دے تاثرات نوں غور مال پڑھدا اے تے اوہ آکھدی اے کہ میرے دن رات تہاڈے سامنے نیں۔ تسیں آپے تسلی کر لو تے مینوں خوشی ہووے گی۔ اوہ انسر ایس مسودے نوں صیغہ راز وچ رکھن دا وعدہ کردا اے تے اوہ بستر اُتے ڈگ جاندی اے اوہ دوکشتیاں دی سوار اے۔ اک طرف اوہ اول کردا اے کہ اوہ چیخ چیخ کے دنیا نوں کہوے کہ ایس مسودے دا حرف حرف درست اے:

”اوہ اک فاحشہ عورت اے۔ اوہنوں چوراہے وچ کھڑا کر کے سنگسار کر دتا جاوے پر دوجے لمحے معاشرے دے قانون وضع کرن والیاں نوں سول کر دی نظر آندی اے تے پچھدی اے کہ اوہدی زندگی نوں ایس ڈگر تے چلان والا کون اے؟ کہنے اوہدے کولوں عورت بن کے جین دا حق کھولیا۔ رات دے بہیرے وچ عزت دا ڈاکو بن جان والے معاشرے دے معزز شملے کیہ کدی سنگسار نہیں ہون گے۔“ (۱۸)

ناول دے اخیر تے انٹرویو بھیجنے والا زبیر اس دانی۔ اے دا کلاں فیلو تے دوست نکلدا اے۔ عدالت وچ کیس چلدا اے تے عدالت ایس سبھنوں انتقامی کارروائی قرار دے دیندی اے تے بیگم کوہر حکومت ولوں دو مہیدیاں واسطے چھٹیاں گزارن لئی ملک توں باہر چلی جاندی اے۔ ونڈ باہت اک ناولٹ ”سوچ سمندر“ ملدا اے جس نوں آغا اشرف ہوراں لکھیا۔ ایس ناولٹ دے کردار دا کوئی ناں نہیں سگوں اوہ صرف اک بھین نجمہ دا ویر اے۔ اوہ بھین جیہڑی 1947ء دے فسادات وچ اوہدے کولوں وچھڑ گئی سی۔ اوہنوں سکھاں نے اغواء کر لیا سی۔ اوں ویر نے مہاجریمپ وچ اک کڑی کور بخش کور دی جان بچا کے اوہنوں ہندوستان ٹور دیاں آکھیا سی

کہ میری بھین نجرہ نوں لبھسن دی کوشش کریں۔ اوہ ویر ایس گل توں اُن جانو ہوندا اے کہ اوہدی بھین پہلاں ہندوستان وچ گیتا بانی دے ماں نال دھندا کردی رہی تے فیر اک مسلمان اوہنوں پاکستان لے آیا تے کراچی وچ اوہدے کولوں دھندا کرواندا اے۔ ایہو کجھ اوس ہندو کڑی کور بخش کورنال ہوندا اے۔ اوہنوں لے جان والے نے اوہنوں بھارت وچ ہیرامنڈی وچ گیتا بانی دی تھاں بٹھا دتا۔ ایہہ سبھ کجھ اوس ویر نوں پتہ لگ جاندا تے اوہدیاں سوچاں واسمندرسک جاندا اے یاں فیر ایڈاکوک طوفان آندا اوہدے وچ پوری دھرتی تے چھٹاں ای چھٹاں ہوندیاں نیں ہور کجھ نیں ہندا۔

ایس ماولٹ وچ ہندوستان دے کلچر نوں دکھایا گیا اے جتھے ہندو، سکھ تے مسلمان اکٹھے تے رہندے سن پر اک کدی نہیں ہوسکدے سن۔ لیہنوں ماول نگار نے اک کوٹھے دے منظر راہیں انج بیان کیتا اے۔ گیتا بانی ہندو، سکھ نوں اوہناں دے کلچر مطابق پان پیش کردی اے پر جدوں اوہ گیتا بانی مسلمان نوں پیش کردی اے انج ہوندا اے:

”گیتا بانی مسلمان ول وھی تے سکھ کرپان کڈھ کے گجیا۔ توں ساڈے سامنے کسے مسلمان نوں پان نہیں دے سکدی۔ سردار جی ایہہ طوائف دا کوٹھا اے گیتا بانی نے آکھیا۔ ایس کوٹھے تے آون والے دروازے تے ای اپنا مذہب چھڈ آوندے نیں۔“ (۱۹)

ماول دے شروع تے 1947ء دا ویر و انج کیتا گیا اے:

”ہندوستان تقسیم ہو رہی سی۔۔۔ ہر شہر۔۔۔ ہر بستی۔۔۔ ہر گراں چوں شعلے اُٹھ رہے سن۔۔۔ آگ دے لانبو۔۔۔ جدھر دیکھو آگ ای آگ، خون ای خون۔۔۔ لاشاں ای لاشاں۔۔۔ لاشاں دے کھیت، لاشاں دے ٹلے۔۔۔ لاشاں دے ڈھیر۔۔۔ ہندوستان دی آزادی اپنے وال پٹ پٹ کے وین پا رہی سی۔ اوہدے نوں نزول پنڈ تے گلے ہوئے زخم بے حساب سن لہوراج دا پتن لنگھدے لوکاں دیاں چیرکاں کوکاں ہمالیہ پر بہت دی ٹیسی توں وی اُپر سن۔

انقلاب دے چو مکھیے دیوے وچ تیل نہیں انساناں دالہو جگ رہیاسی۔ قیامت توں پہلاں قیامت آگئی سی۔“ (۲۰)

ناول ”ویٹرے وچ پردیس“ رفعت دالکھیا اے۔ ایہہ ناول 2006ء نوں چھپیا۔ ایس ناول وچ رفعت نے 1947ء دی ونڈ توں مگروں عوام نوں پیش آون والیاں اوکڑاں دا حال بیان کیتا اے ایس ناول دامرکزی کردار وی رفعت دیاں کہانیاں وانگوں اک عورت اے جہداناں ممتاز اے۔ جیہڑی باہمت عورت اے۔ 1947ء دی ونڈ وچ اہدا خاندان ہجرت کر کے پاکستان آیا سی۔ تحریک پاکستان وچ ممتاز اک سرگرم رکن ہندی سی۔ اوہ میلیاں وچ عوام نوں بیدار کرن لئی نظماں پڑھدی تے تقریراں کردی سی تے اپنے علاقے پھلوڑ وچ پیپر ممبر شپ دی مہم وی چلاندی سی تے محلے وچ زمانہ مسلم لیگ دی شاخ دی سیکرٹری سی۔ اوہدی زندگی دامتقصد صرف ملک تے قوم دی خدمت ہوندا اے۔ پر ونڈ مگروں اوہدے سارے خواب کرچی کرچی ہو جاندے نیں۔ ایہو جہے مایوسی دے حالات وچ اوہدی سیکھلی رضیہ نے اوس دا حوصلہ دھلیا تے اوہنوں ملازمت دا مشورہ دتا۔ ملازمت دی اجازت نہ ملن دے ڈر پاروں ممتاز اپنے گھر دی اُپری منزل تے پاک سٹینڈرز گرلز ہوسٹل کھولدی اے۔ فیر اوہدے نال اوہ پاک سٹینڈرز گرلز ہائی سکول کھولدی اے۔ اپنے سارے بھیناں بھائیاں دی کفالت کردی اے۔ تے اوہناں ساریاں دا ویاہ کرواندی اے۔ آپوں ویاہ نہیں کردی۔ رضیہ ممتاز نوں اپنے نال اپو ادے سالانہ اجلاس وچ لے جاندی اے۔ جتھے اوہ نام نہاد بیگماں نال لدی اے۔ جنھاں نے اپنے آپ نوں جھوٹ تے فریب وچ لکویا ہوندا اے۔ جنھاں نے ہجرت ویلے لوکاں دا پیسہ بٹوریا تے اپنے نام دناموس دی دکانداری چکائی۔ فیر اوہ اوہناں عورتاں بارے سوچدی اے جنھاں نے صحیح معنیاں وچ وطن لئی قربانیاں دتیاں سن۔ پر ہن قوم آپادھانی تے ماڑ دھاڑ وچ رجھ گئی اے۔ فیر 1965ء دی جنگ اک واری قوم وچ اجتماعی شعور اجاگر کرن دا کارن بندی اے۔ پر چھیٹی مگروں فیر مایوسی، لالچ تے خود غرضی دے بدل چھا جاندے نیں۔ ممتاز دا بھرا ہوسٹل دی اک کڑی نال ویاہ کر لیندا اے۔ اوہدی پہلی بیوی ہاسٹل

وچ آکے واویلہ کردی اے تے ممتاز نوں گھروں باہر شدید مزاحمت واسامنا کرنا پیندا اے تے فیر اوہنوں ہاسٹل بند کرنا پیندا اے۔ ایہدے مال ای سرکار سارے نجی سکولاں تے کالجاں نوں اپنی نگرانی وچ لین دا اعلان کردی اے۔ انج ممتاز کول زندگی لنگھان دے دونوں سہارے کھوہ لئے جاندے نیں۔ ہاسٹل وچ اوہدا بھرا سیاسی دفتر کھول لیندا اے تے ممتاز ہن اجہی مسافر ہو جاندی اے جنہوں آپوں نہیں خبر کہ اوہنے کدھر جانا اے۔ تے اوہ اپنے دیس وچ پردیسی ہو جاندی اے۔ وگی ویکھو۔

”دھی توں دکھی نہ ہو میں تے چاہنی آں اپنی اک اک کارکن نوں مالدار کردیاں پر دھینے تینوں کیہ دساں اتھے تے اوہ ہو کارکن اگے پیاں آندیاں نیں جیہڑیاں یونیورسٹی حکومت دیاں جی حضوریاں وچ سن تے اج اپنے پلے ایس طرح پیاں کھلا دیاں نیں جس طرح لیہناں نے پاکستان نوں اپنا پیہہ تے خون دتا ہووے۔“ (۲۱)

”مادر ملت نے سنیا تے ویکھیا تے ڈاڈھے رنجیدہ ہو کے فرمایا۔ فسوس میرے بھراء نے ایس ملک لئی اپنا آپ گال لیا تے اج ایہدی قبر نوں وی پناہ نہیں مل سکدی۔“ (۲۲)

”رت تے ریتا“ سلیم خاں گئی ہوراں داناول اے۔ ایس ناول دامرکزی کردار چاچا شفیع اے۔ چاچے شفیع دے دونوں کن 1947ء دے فساداں ویلے سکھاں نے وڈھ دتے سن تے اوہدے اک سکھ یار نے اوہدی تے اوہدے بھری جان سکھاں دے جتھے توں بچائی سی۔ ہن پاکستان وچ چاچے شفیع دے اک یار سمگلر دا انڈیا جان آن سی تے اوں نے ای چاچے شفیع نوں اوہدے یار سنت سنگھ دی تیویں دی چٹھی اپرائی سی جیہدے وچ لکھیا ہویا سی: ”سنت سنگھ نوں گرمیل تے گرمیت سنگھ نے ڈاکوواں کولوں مروادتا اے۔ اوہدا جوئی سنتو کھ سنگھ حوالات وچ اے تے اوہدا پتر مشتاق وی کالج چھڈ کے گھر آ گیا اے۔ گھر وچ سنہ لگ گئی اے۔ ٹریکٹری چوری ہو گیا اے۔ مینوں ڈراے کہ کدھرے مشتاق نوں وی نہ مروادین۔ میرے پیکے ساک بھلے مانس تے شریف نیں اوہ گرمیل سنگھ ہوراں کولوں ڈردے نیں۔ پلس وی اوہناں مال رلی ہوئی اے۔ بھائی شفیع جے کجھ کر سکنا ایں تے کر۔“

چاچا شفیعیا انڈیا جا کے بدلہ لین دی ٹھان لیند اے۔ چاچا شفیعیا تے اوہدے تن ساتھی سلطان کھنگھرتے طالب فراڈیا انڈیا دے سفر لئی روانہ ہوندے نیں۔ اوہ سارے ہتھیار تے ہور لوڑ وند شیواں بوری وچ پالیندے نیں تے نہال گڑھ اپڑدے نیں۔ راہ وچ اوہ اپنے ناں بدل کے سکھاں والے ناں رکھ لیندے نیں تاں جے کوئی اوہناں نوں سیہان نہ سکے۔ ہن چاچا شفیعیا کھڑک سنگھ تے مشتاق داماسی۔ مشتاق ہوراں دی حویلی اپڑ کے اوہناں نے سارا منصوبہ بنایا تے اک سکھی تہوار چھتر روٹی ویلے گرمیل سنگھ دی حویلی نوں آگ لاکے ساڑ دتا۔ ایہہ سبھ ویکھ کے سنت سنگھ دی تیویں بڑی خوش ہوئی۔ چاچے شفیعے دے بھھاؤ تے روز روٹی حویلی گھلس دی تھاں 'ہنو' نوں حویلی گھل دتا گیا۔ گرمیل سنگھ ہوراں نے آگ لان دابدلہ لین واسطے سنت سنگھ ہوراں دی حویلی تے حملہ کیتا پر اوہ سارے ڈنگراں والے کوٹھے وچ لک گئے۔ ایس دوران ہنو نے ساری گل کھولی کہ دونواں گھراں دی لڑائی دی وجہ مشتاق تے گرمیل سنگھ دی جھی سکھونت دا اک دو جے مال پیار کرنا اے۔ پر سنت سنگھ سکھونت کور نوں پسند نہیں سی کرداتے اوہنے ایس رشتے توں ناں کردتی تے انج لڑائی دامڈھ بھجا۔ طالب فراڈیے نوں میانی سوہ لین واسطے گھلیا گیا تاں جے حملہ کرن دی تیاری کیتی جاسکے۔ طالب فراڈیے نے خبر دتی کہ میانی کوئی کھترانی رہندی اے جیہد اناں روپو اے۔ ایسر رندھاوارا ت اوہدے کول رہیا۔ گرمیل سنگھ ہوریں ساری رات اڈیکدے رہے پر اوہ نہ آیا۔ اگلی رات ای اوہناں چاراں نے گرمیل سنگھ ہوراں دی حویلی تے حملہ کر دتا۔ ایس حملے وچ گرمیت سنگھ ماریا گیا تے اوہ اوہناں دے گھوڑے تے ٹریکٹرو وی لے آئے۔ فیرا گلے حملیاں وچ تنوں ڈاکو مارے گئے پر ایسر رندھاوارا روپونوں لے کے انگلینڈ فس گیا تے چاچے شفیعے نے سکھونت کور تے مشتاق داویاہ کروا کے دونواں خانداناں دی دشمنی مکا دتی تے اوہناں دے ویاہ والے دن ای سنتو کھ سنگھ تے امرت کور داویاہ ہويا۔ تے چاچا شفیعیا اپنے تئاں بندیاں مال واپس پاکستان ٹر گیا۔ پر راہ وچ طالب فراڈیے تے گھگرونوں رینجرز نے کولی مار دتی۔ جدوں اوہ پاکستان اپڑے تے سلطان دی منگ مومی دا پو ایوب خان انگلینڈوں آیا ہويا سی تے اوہ اوس مومی تے سلطان

دے ویاہ گمروں اوہناں دے نال نال چاچے شفیعے نوں وی انگلینڈ لے گیا تے اوہتھے مومی ریستوران کھولیا۔ تے اوہتھے ای چاچے شفیعے نوں روپو ملی جہدے راہیں اوہنوں ایسر رندھاوے دا تھوہ لگا جیہڑا اوہتھے لکھن سنگھ بن کے رہ رہیا سی۔ چاچے نے لندن وچ وی اوہدا اکوٹھپن دی کوشش کیتی۔ پر اوہنوں خبر ہو گئی سی تے اوہ اوتھوں فیر انڈیا نئس گیا۔ چاچے نے وی برٹش پاسپورٹ بنویا تے انڈیا ٹر گیا۔ جدوں ایسر رندھاوے نوں واپسی دی خبر ہوئی تاں اوہ روپونوں ملن واسطے آیا تے چاچے شفیعے نے اوہدا کم تمام کر دتا تے انج اوہنے اپنے بچن دے قتل وابدلہ لے لیا۔

انڈیا دے کورز پنجاب نے چاچے دے ایس کارنامے تے اوہنوں چارمربعے زمین تے چاچی ہزار روپے انعام دتا۔ اوہنے چاچی ہزار روپے روپونوں دے دتے تے چارمربعے زمین مشتاق دے ماں لوادی تے واپس جانڈیاں گرمیل سنگھ تے چاچے شفیعے نوں مار دتا تے الزام لکیا کہ اک دہشت گرد انڈیا رینجرز نے مار دتا اے۔ ایس ماول دے مڈھ وچ چاچا شفیعے 1947ء دے حالات وواقعات انج بیان کردا اے:

”کن کٹے چاچے شفیعے نوں 1947ء دی گل 1964ء وچ یاد آئی۔ دہلی اندر لارڈ ماؤنٹ بیٹن، قائد اعظم محمد علی جناح، پنڈت نہرو تے دو جے لیڈر ہندوستان و بڈن واسطے اکٹھے ہوئے سن۔ ایہہ جون دامہینہ سی۔ ایسے مہینے وچ سکھ لاہور دے نیڈ و ہول وچ اکٹھے ہوئے سن۔ ایہناں دا آکو ماٹرنٹا را سنگھ سی۔“ (۲۳)

”لال اکھاں والا تھرڈ گریڈ ماسٹر مسلماناں دا ڈھڈوں ویری سی۔ اوں نے مارچ 1947ء وچ وی مسلم لیگ دا جھنڈا ساڑ کے تے کرپان اُلا دے راج کرے گا خالصہ آ کی رہے نہ کو دفرہ لایا سی تے ہر پاسے تھر تھلی پے گئی سی۔ قتل و غارت عام ہو گیا سی۔“ (۲۳)

جون وچ سکھاں دے اکٹھ وچ تقریراں کر دیاں ہوئیاں اوں نے اک واری فیر آکھیا:

”سکھو! جاپانیاں تے نازیاں وانگر مرن واسطے تیار ہو جاؤ ساڈی دھرتی تباہ ہون والی اے۔ ساڈیاں سوتیاں دی عزت لئی جانی اے۔ تے اک وار فیر مفل دھاڑ وی نوں تباہ کر دیو۔

دھرتی مانا سانوں ساڈے خون لئی آواز دے رہی اے۔ ایس دھرتی مانا دی ترہہ لہونال بکھاواں گے اپنے تے اپنے ویریاں دے لہونال۔ فیر جدوں 1947ء اٹھویں مہینے وچ پاکستان بنیا۔ اوہوں ماسٹر تارا سنگھ دی کرپان دے نال بہت ساریاں کرپاناں باہر آگیاں۔“ (۲۵)

ایتھوں تھوہ لگدا اے کہ مسلماناں تے جیہڑا الزام لایا جاندا اے ایہہ کہ اوہناں دے مشرقی پنجاب وچ ہون دے ظلم دے بدلے سکھاں نے قتل و غارت شروع کیتی سراسر غلط اے۔ سکھاں نے اپنے اندر داساڑ کدھن لئی وڈنک واسلسلہ شروع کیتا۔ فیر چاچا شفیعا 1947ء وچ اپنے نال واپرے جان والے واقعے نوں انج بیان کردا اے:

”جالندھر دے اک پنڈ میانی اُتے آلے دوالے دے خونی سکھاں دے مار دھاڑ کرن والے اک جتھے نے حملہ کیتا۔ بہت سارے مسلماناں نے چریاں تے کماواں وچ لک گئے۔ بہت سارے مارے گئے۔ چاچا شفیعا اوہدی تیویں تے اوہدا پتر جان لیوا سکھاں دے اک خونی ٹولی دے قابو آ گئے۔ اک سکھ گھبرونے حالے تھلے ڈگے چاچے دے دوکن وڈھے سن تے سردار سنت سنگھ اپنے بندے لے کے پر گیا۔ جے اوہ نہ آونداتے چاچے شفیعا نوں اوہناں بیرہ بیرہ کر کے ٹکنا سی نیکے جے اکرم نوں برچھی اُتے ٹنگنا تے کبراں نوں ننگیاں کر کے اوہدے اُتے بندے چھڈنے سن۔ تے بعد وچ لوتھ کسے روڑی اُتے سٹ دینی سی۔ سردار سنت سنگھ او تھے آیا سی تے اوں نے خونی سکھاں نوں لکاریا تے اپنیاں باہنواں دے نال چاچے شفیعا کبراں تے اکرم نوں بچا کے پاکستان بھجن واپر بندھ کیتا۔“ (۲۶)

مسلماناں تے سکھاں دے پاکستان بنن مگروں وی اک دو جے نال پیار محبت دے جذبے نوں ویکھو تے سلطان چاچے شفیعا دی آڑ وچ پورے مسلماناں تے انج طنز کردا دکھالی دیندا اے۔ اوہ آکھدا اے:

”انڈیا وچ اک شخص سنت سنگھ مردا اے تے چاچا شفیعا پاکستان وچ غمگین ہو جاندا اے کمال اے، نہ اوہ اپنے دیس دانہ اوہ اپنے مذہب دا۔ نہ آسیں

اوبدا کجھ بنا سکے آں نہ وگاڑ سکے آں۔ کیہ اوبدا ختم شریف کروائے
چاچا۔“ (۲۷)

تقسیم ہند بارے ای لکھیا ہو یا سلیم گئی دا دو جا ناول ”سانجھ“ اے۔ سانجھ دا مرکزی کردار ذات دا پنجان اے۔ جیہڑا اونڈ توں پہلاں ہندوستان وچ رہند اسی۔ جتھے سکھ 40 فیصد تے مسلمان تریہہ فیصد رہندے سن۔ ایس ناول دی ونڈ تن حصیاں وچ کیتی جاسکدی اے۔ پہلے حصے وچ پنجاب دے پنڈاں دے میلیاں ٹھیلیاں دا ذکر ملدا اے۔ جہدے وچ پہلاں بوٹے خاں اوگرے دسانیاں دیاں ڈانگاں تے کھونڈ اپنیاں باہواں تے جھلدا اے تے اخیر سنتو کھ سنگھ نوں پڑ وچ سٹ لیندا اے تے آپ پھاہے لگ جاندا اے تے فیر کرپا سنگھ قادو دے ڈھڈ وچ بم ماردا اے تے پچھلا نیوند رامکاندا اے تے نویں بھانجی پاند اے۔ فیر ایس توں وکھ میلیاں وچ ہون والیاں کھیڈاں دا ذکر اے۔ مثلاً کبڈی، گھوڑ دوڑ جس دی جت دی خوشی وچ بھنگڑے پائے جانداں نیں۔ شاہ سکندر ورگے میلیاں تے سوانیاں تڑکے تڑکے لمیاں ہیکاں لاکے گاوندیاں نیں۔ سلام بھر دیاں نیں تے دعاواں تے منتاں منگدیاں نیں۔ کوئی پُت منگدا اے تے کوئی دودھ منگدا اے تے رات نوں کجھری دا جرا ہوند اے۔

ناول دا دو جا حصہ ”موت دی آواز“ توں ٹردا اے جیہڑی کرپا سنگھ تے قادو نوں سانجھی وچدی اے۔ کرپا سنگھ ایس آواز نوں کناں وچ مار کے لام تے ٹر گیا تے کسے میلے وچ مرداں وانگوں سنن دی تھاں برما دے اک گننام مورچے وچ سنن تے مجبور ہو گیا۔ قادو نے ایس آواز نوں سن کے ہنگارا بھریا تے ڈھڈ وچ وچ جی بلم تے سرتے ویاں ڈانگاں تے برما دے جنگاں وچ موت پپاری وی اوں کولوں زندگی دی راس نہ کھوسکے۔ زندگی نے اوبدا ہمیشہ کچھ پوریا کیوں جے زندگی تے موت پالنہار دے ہتھ وچ اے۔ لام دے مکن دے مال زندگی دا اک ہور باب مک جاندا اے۔ قادو اوتھوں اپنا ناواں کٹوا کے پنڈ پرت آندا اے تے فیر ناول دا تریجا حصہ شروع ہوند اے۔ تریجے حصے دا تعلق ملک دی ونڈ نال اے۔ ایس ملک دے پنڈ دا اک وادی پنجان مراد

خاں اے۔ ایس پنڈ وچ سکھ تے پٹھان وسدے سن تے مراد خاں پٹھان دی یاری وی اک سکھ ہر نام سنگھ نال ہوندی اے۔ قادو مراد خاں دا پتر اے تے جی دار آدمی ہوندا اے۔ ہر نام سنگھ تے مراد خاں ایہہ چاہندے سن کہ ونڈ ویلے مسلماناں تے سکھاں وچکار کوئی لڑائی نہ ہووے تے جے اوہناں دا پنڈ بھارت وچ آجائے سکھ اوہناں نوں پاکستان جان وچ مدد کرن تے جے کر ایہہ پنڈ پاکستان وچ آجاوے تے مراد خاں دا ایہہ وعدہ سی کہ اوہ آپوں سارے سکھاں نوں راوی پار کروائے گا بھویں ایس کارے وچ اوہدی جان وی چلی جاوے پر اوہناں دے نال دے پنڈ دے سکھ لڑائی واسطے تیار سن۔ جدوں پاکستان دی سرحد بندی دا اعلان ہويا تے ایہہ پنڈ پاکستان وچ آ گیا تے نال دے پنڈ دے سکھاں نے پٹھاناں تے چڑھائی کر دتی تے مراد خاں نے اپنے وعدے مطابق اوہناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا تے اوہناں نوں کچھے پرتن تے مجبور کر دتا۔ پر ایس لڑائی وچ اوہ اپنی جان دی بازی ہار گیا۔ اوہنے مرن توں پہلے وصیت کیتی سی کہ جے اوہ مر گیا تے اوہدا پتر قادو دا ویاہ کروا دتا جاوے۔ ہر نام سنگھ نے اوہدی وصیت پوری کیتی تے نالوں نال قادو نے سارے سکھاں نوں راوی تیکر اپراں لئی گڈاں دا انتظام کیتا تے جدوں آخری گڈ روانہ ہوئی تے نال دے پنڈ والیاں نے فیر حملہ کر دتا تے بلوایاں نے ہر نام سنگھ دی دھی پریتونوں اغوا کر لیا۔ قادو نے پریتونوں اوہناں کولوں چھڈ والیا تے زخمی حالت وچ دریا کنڈھے اپرد گیا۔ پر زخماں دی تاب نہ لیا سکیا تے شہید ہو گیا تے فیر پنڈ دے اک ہور منڈے شیموں نے قادو دی ذمے داری اپنے سر لے لئی تے سارے سکھاں نوں راوی پار کروا کے فوجی قادو دی لوتھ موڈھے تے چکی پنڈ ول نوں ٹر پیا۔

ایس نال دا اک ہور کردار مولوی اکبر اے جیہڑا مسجد دا امام اے تے پڑھیا لکھیا بندہ اے تے تحریک پاکستان دا کارکن اے۔ اوہ لوکاں نوں آگاہ کردا رہندا اے کہ اج کل ملک دی سیاست وچ کیہ ہو رہیا اے کہ کون کیہ کر رہیا اے۔ کیوں جے پنڈاں دے لوک سادہ ہوندے نیں تے شہری لوکاں طرح باخبر وی نہیں ہوندے تے مولوی اکبر اوہناں لئی خبر رساں ادارے داکم کردا

اے۔ تے مولوی اکبر مراد خاں پٹھان نوں ملک دی صورت حال بارے جو کجھ دسد اے اوہ ہر نام سنگھ
نال سانجھا کردا اے:

”لاہور وچ قائد اعظم محمد علی جناح اے جیہڑا مسلماناں دا دنیا پر نیا لیڈر اے۔ اوہ کہندا
اے دلی وچ مہاتما گاندھی اے جیہڑا ہندوواں دا لیڈر اے۔ اوہ کہندا اے کہ امرتسر وچ سکھاں دا
اک لیڈر اے جہداناں تارا سنگھ اے۔ ایہہ تے لیڈر انقلاب لیاون گے۔ آزادی آوے گی
ہندوستان ونڈیا جاوے گا۔ اک نواں ملک بنے گا جہداناں پاکستان ہووے گا۔ پر اوہ ایہہ وی
کہندا اے کہ ملک دے کجھ سکھ ہندو مسلمان آزادی نہیں چاہندے۔ اوہ کہندے نیں کہ ملک دا
راج ہووے پر ایہو جے لوک ہوانوں جال وچ پھڑن دی کوشش کر رہے نیں۔ کدے ہوا دی جاچ
وچ قابو آئی اے۔ پر مولوی اکبر ڈردا اے اوہ کہندا اے کہ ہندو قوم مال دار تے چالاک اے اوہ
کتے انگریزاں مال مل کے مسلماناں تے سکھاں نوں دھوکا نہ دے جاوے۔ ایہہ دونویں قوماں دل
دیاں ساکھل نیں لُچ گھڑ چیاں نہیں مار سکدیاں۔ ایہناں نوں گھچیاں مارن دی جاچ نہیں۔ اوہناں
نوں ڈنڈی مارن دا ول نہیں آندا۔ ایہناں نوں گھی وانگر تھلیو تھلی جان دا تھرہ نہیں۔ ایہہ دونویں
قوماں بڑیاں بڑ بولیاں نیں جو دل وچ آیا بلاں تے آ گیا۔“ (۲۸)

مسلماناں طرحاں ہندوواں نے اپنی مہم شروع کیتی ہوئی سی کہ ہندو سکھ بھائی بھائی تے
مسلمان وچارے کون؟ ایہو جی تقرریر شہروں آئے اک ہندو نے کور دوارے وچ کیتی تے آکھیا:
”گاندھی ٹوپ والا ماچڑ و جہیا ہندو اٹھیا تے اوں بڑی گرما گرم تقریر کیتی تے سکھاں نوں
کہیا کہ ہندو تے سکھ بھائی بھائی نیں مسلمان اپنے عرب شریف وچ جان نہیں جان گے تے اسیں
جاننے آں کہ اوہناں نوں کیوں ختم کرنا اے۔ فیر پہلی پگڑی والا سکھ اٹھیا ہندو وانگ بڑی تنکھی
تقرریر کیتی تے آکھیا فرید پور دے سکھ تیاری کر لین وقت آون والا اے جدوں اسانوں مسلیاں
نال لڑنا پوے گا۔“ (۲۹)

مراد خان تے پٹھاں خان ایس بارے کیہ سوچدے سن اوہناں دے وچار کجھ انج دے سن:
 ”اوہ پئی اج ساڈے مولوی اکبر کول وی شہر دا بندہ آیا سی۔ اوہ دسداسی کہ میں مسلماناں
 دی پالٹی دا بندہ واں۔ پاکستان بنان لئی تیار ہو جاؤ۔“ (۳۰)
 مولوی اکبر نے کیہ کہیا؟ ہر نام سنگھ نے کچھیا۔
 مولوی اکبر نے کہیا سی پاکستان ضرور بننا چاہیدا اے۔ پاکستان بناون واسطے ساڈی
 جان وی حاضر اے:

”ٹھیک کہیا مولوی اکبر نے آزادی کون نہیں چاہندا۔ مسلماناں، ہندوواں
 تے سکھاں نوں آزادی ملنی چاہیدی اے۔“ (۳۱)
 سارے پنڈ وچ گھر گھر ایس تحریک دیاں گلاں ہوندیاں سی تے لوکاں دے ذہناں وچ
 بہت ساریاں گنڈاں تے سوال سن تے اوہ مولوی اکبر کول جان دے سن تے مولوی اکبر نے اک
 دن سارے پنڈ والیاں نوں تحریک آزادی دیاں ساریاں گنڈھاں کجھ انج کھولیاں:
 ”سکھ تے مسلمان بھراؤ، مولوی اکبر نے گلا صاف کر کے کہیا۔
 گل ایہہ وے کہ انگریز ساہنوں آزاد کرنا چاہندا اے۔ تیس پچھو کہ انگریز ہن کیوں
 آزاد کرنا چاہندا اے۔ اج توں دس سال پہلے ساہنوں آزاد کیوں نہیں سی کرنا چاہندا۔ ایہہ اجواب
 ایہہ وے کہ دوجی وڈی لڑائی دے بعد حالات بدل گئے نیں۔ لڑائی وچ جرمن جاپان تے اٹلی نوں
 ہار ہوئی اے۔ ایہہ تے ملک جمہوری ملکاں دے خلاف سن۔
 جمہوری ملک اوہ ہوندا اے جتھے عام لوکاں دی حکومت ہوندی اے۔ کسے اک شخص دی
 حکومت نہ ہووے برطانیہ جمہوری ملک اے اوہ جت گیا۔
 ایہہ مطلب ایہہ ہویا کہ عام لوک جت گئے۔ ایہناں عام لوکاں وچ ہندوستان دے
 ہندو سکھ تے مسلمان وی نیں۔ ایس واسطے ہندوستان دے عام لوکاں دی فتح حاصل کرن دے بعد
 انگریزاں کولوں حقیقی آزادی دی جنگ کر رہے نیں۔ دوجی گل ایہہ وے کہ برطانیہ دے جوان

مرے نہیں۔ اوہدی تجارت تباہ ہوئی اے مہنگ و دھیا اے۔ لڑائی دے بعد برطانیہ ڈاڈھا کمزور ہو گیا اے۔ ساڈے اُتے حکم چلان والا فرنگی پتلا پے گیا اے۔ ساڈے وانگوں مصر، فلسطین، برما، ملایا تے انڈونیشیا وی آزادی چاہندے نہیں۔

تیجی گل ایہہ وے کہ 1945ء توں پہلاں برطانیہ وچ چرچل دی پارٹی دی حکومت سی۔ چرچل دی پارٹی ہندوستان نوں آزادی دین دے خلاف سی۔ تے چرچل دے مقابلے وچ اٹلی دی پارٹی ہندوستان دی آزادی دے حق وچ سی، 1945ء وچ چرچل دی پارٹی پُنا وچ ہار گئی تے حکومت اٹلی دی پارٹی دی بن گئی۔ ایس واسطے ہندوستان نوں آزادی مل رہی اے۔

”پر سب توں وڈھی گل ایہہ وے کہ ہندوستان دے ہندو، مسلمان تے سکھ آزادی چاہندے نہیں تے آزادی حاصل کرن لئی اوہ انگریزاں نال لڑن لئی تیار نہیں۔“ (۳۲)

جدوں تقسیم دا اعلان ہون دی خبر پھیلی تے جگہ جگہ فسادات دیاں خبراں وی ملن لگ پیاں تے مراد خاں اک دن بیٹھا سوچدا اے جیہڑی سوچ سارے مسلماناں دی سوچ دی نمائندہ اے:

”مراد خاں سوچیا۔ صدیاں دے سانجھ پیار دے پھل مٹی وچ نہ رل جان، آزادی تے خوشی گل اے۔ پھیر ایہہ تلواراں، کرپاناں دا کیہ معاملہ ہو یا۔ ایہہ شہراں دے لوک پنڈاں وچ آکے آزادی دی خوشخبری دے نال نال لڑن مرن دی خبر کیوں سنا دے نہیں۔ انج نہیں ہوسکدا کہ فرنگی چاہا جاوے۔ پاکستان تے ہندوستان تے خالصتان بن جان پر بھوپے نہ ٹٹن، خون خرابہ نہ ہووے سانجھاں قائم رہن، دل جڑے رہن۔“ (۳۳)

مراد خاں اک دن ہر نام سنگھ نال گل بات کر دے ہوئے وی ایہو جئے خیالات دا اظہار کر دیا اے:

”انقلاب زندہ باد تے فرنگی بچھ ہائے ہائے دا مطلب ایہہ وے کہ لوک آزادی لین واسطے خون خرابے توں وی نہیں ڈرن گے۔ پر ایہہ خون خرابہ کرن دافترہ انگریزاں دے خلاف اے تے جے خلاف نہیں تے ہونا چاہیدا اے۔ پر انگریز تے ہندو سکھاں نوں مسلماناں دے خلاف کر رہے نہیں جے سکھ مسلماناں دے خلاف ہو گئے تے دونوں قوماں تباہ ہو جان گئیاں۔ فائدہ

انگریزوں نے ہندوؤں کو پھینچے گا۔ چنگلی گل ایہو اے کہ ہندو مسلمان تے سکھ پیار محبت مال رہن تے انگریزوں دے خلاف موہڈھے مال موہڈھا جوڑ کے ٹرن نہ دو جے دے بے عزتی کرن تے نہ آپوں بے عزت ہوں۔

جتنوں تیک فرید پور دے مسلماناں دا تعلق اے ایہہ سکھاں اُتے کدے وی حملہ نہیں کرن گے کیوں جے مسلمان تعداد وچ تھوڑے نیں تے سکھ زیادہ نیں جے فرید پور پاکستان وچ آ گیا تے سکھاں نوں کوئی تکلیف نہیں دتی جاوے گی۔“ (۲۴)

مولوی اکبر سکھاں تے مسلماناں مال کیہ چال چلی گئی اوہدے بارے انج جانکاری دیندا اے:

”اوہ کہندے سن کہ آزادی نچنت اے ہندوستان نوں آزاد ہونا چاہیدا اے۔ پاکستان بن کے رہوے گا۔ سکھاں نوں اوہناں دے حقوق ملنے چاہیدے نیں۔ پر آزادی ملن پاکستان بن تے حقوق لین واسطے ایہہ لازمی نہیں کہ ماواں کولوں پتر کھولوں۔ سہاگناں نوں رنڈیاں کر کے بٹھا دیو۔ بھیناں کولوں ویر گھس لو۔ اک دو جے داسر پاڑو۔ آپوں مرو تے دو جیاں نوں مارو۔ ایہہ ساریاں تھل دیاں گلاں سن پر ہندو عقل مند ہو کے بیوقوف بن گیا سی۔ پہلاں اوں اثر رسوخ کولوں کم لیا پر کجھ نہ بنیا۔ انگریز پاکستان بنان لئی راضی ہو گئے۔ پھیر اوں روپے پیسے مال کم لیا تے پاکستان ختم کرن دی کوشش کیتی۔ پر روپیہ وی کم نہ آیا۔ مسلمان وکن لئی تیار نہ ہوئے۔ ایہدے بعد اوں پاکستان دے خلاف ہتھیار چک لئے پر ہتھیار چلاوون لئی سکھاں نوں اگے کینا کیوں جے سکھ قوم سٹ مارنا تے سٹ کھانا جاندی سی۔“ (۲۵)

ایس کم لئی ہندوؤں سیٹھاں نے اپنیاں تجوریاں دے مونہہ کھول دتے کیوں جے دھن والی قوم سی۔ بارود ملا تے برچھے مسلمان لئی اکٹھیاں ہون لگ پیاں۔ اوہ ہندو سکھ جیہناں کدی سوئی پھڑ کے وی نہیں سی دیکھی۔ اپنے آپ نوں سہوا جی، رانا، سانگا تے پرتھوی راج کہن لگ پئے۔

مسلمان کیہدے نالوں ماڑے سن۔ مسلمان تے جہد ای بہادر ہوند اے۔ اوہدی زندگی دی بنیاد ای ایس گل اُتے اے کہ کوئی تہاڑے اگے سر نیواں کردا اے تے تھیں اوہدے اگے گٹھ بنو

تے جے کوئی آکر پھا کر دسدا اے تے رب رسول داناں لے کے لککر ماروتے میدان وچ
آ جاؤ۔ مرگئے شہید برائی ختم ہوگئی تے غازی برائی کولوں ڈر کے نسد انمدھ دینا اے۔ ایس ناول
دے کرداراں راہیں ای کانگرس تے ہندوواں دی ذہنیت دا پتہ لگدا اے:

”1946ء تے 1947ء وچ جتنے وی فساد ہوئے۔ پہل ہمیشہ ہندوواں ولوں ہوئی۔
پہلاں تے ہندوواں نے آپ پنہ چکیا تے پھیر بے سمجھ سکھاں نوں شہ دتی کہ پتر وں سولی چڑھ
جاؤ رام بھلی کرے گا۔ ہندوواں دی قومی جماعت کانگرس دی مثال ساڈے سامنے اے۔ اک
زمانہ سی قائد اعظم وی کانگرس وچ سن تے ہندوواں تے مسلماناں دی صلح صفائی لئی کم کردے سن۔
پر اخیر اوہناں نوں نا امید ہو کے کانگرس نالوں وکھرا ہونا پیا۔ اوہ ہندوواں دی ذہنیت نہیں سن بدل
سکدے۔ ایس ذہنیت دی سب توں وڈی گل ایہہ سی کہ مسلماناں نوں نقصان پہنچاؤ۔ تعلیمی طور
تے، سیاسی طور تے، مالی طور تے، تے مذہبی طور تے۔“ (۳۶)

14 اگست 1947ء نوں پاکستان بنن دا اعلان ہويا تے ایہدے مگروں سکھاں،
مسلماناں تے ہندوواں دا کیہ رد عمل سی، اوں نوں ناول کار نے انج بیان کیتا اے۔ صفحہ 261 تے
لکھدا اے:

”رات نوں ڈھول وچن لگ پئے تے فیریاں دیاں آوازاں آون لگ پیاں اک پنڈ
توں دو جے پنڈ جتھے چڑھن لگ پئے۔ رات نوں سونا حرام ہو گیا۔ لوک ڈانگاں سوئے لے کے
برچھیاں، کلہاڑیاں، تلواراں، سلماں چھوریاں، برچھے، پستول، بندو تان لے کے اپنی جان تے
مال دی حفاظت کرن لگ پئے۔“ (۳۷)

پاکستان بنن تے سکھاں دا رویہ انج بیان کردے نیں:

”سکھ ایہہ چاہندے سن کہ خان پوردے حملہ کرن توں پہلاں اپنے پنڈ دے پنڈھاناں دا
گھان بچھ کولہو دتا جاوے۔ جو ہووے گی سو دیکھی جاوے گی۔ اوہناں ایس کم لئی 14 اگست دی
رات مٹھی ہوئی او سے دن ای پاکستان بنن دا اعلان ہو رہیا سی۔ سکھاں نوں یقین سی کہ فرید پور نے

بھارت وچ آونا اے تے مسلماناں نوں پنڈ چھڈ کے پاکستان جانا پوے گا۔ اوہ چاہندے سن کہ
پنڈ دا اک مسلمان بچہ بچ کے نہ جائے۔“ (۳۸)
مسلماناں دے رویے دی عکاسی مراد خان انج کردا اے۔

”پاکستان بن دی خوشی وچ مراد خان نے ۱۴ اگست دی شام نوں اپنی حویلی چار دیگاں
زر دے دیاں تے چار دیگاں پلاؤ دیاں پکائیاں سن تے سارے پنڈ دیاں بچیاں نوں بُلا کے نیاز
کھوائی۔“ (۳۹)

2008ء وچ نذیر کھوٹ ہوراں دا تاریخی ناول ”واہگا“ چھپیا جس وچ اوہناں
1700ء توں لے کے 1947ء دے وچکارے لے سے (تقریباً ڈھائی صدیاں) نوں موضوع بنایا
اے۔ ساٹھے ہندوستان وچلی تاریخ نوں درساں دیاں اوہ ایس خطے دی احساس دی تاریخ نوں
ناول راہیں صفحیاں اُتے منتقل کردیاں نظریندے نیں۔ شاید ایسے لئی احمد سلیم ہوری ایس ناول وچ
دیباچے داندھ ”پنجاب دے قومی شاعر شاہ محمد“ دے ایہناں بولاں نال بھدے نیں:

راضی بوہت رہندے مسلمان ہندو   سراں دوہاں دے اُتے آفات آئی
شاہ محمد وچ پنجاب دے جی   کدے نہیں سی تیسری ذات آئی

ایہناں بولاں وچ تیسری ذات اشارہ اے۔ انگریز لئی ..... اوہ انگریز جس نے
اٹھارویں صدی وچ ایس جوہ وچ بہانے نال پیر دھرے تے ”اگ لین آئی گھر والی بن کے بہہ
گئی“ دے مترادف اتھے کارستانی سوچ دے گنبد اُسارے۔ پاڑ پائے، پکیاں کیتے تے کافی ونڈ
کر کے ایس خطے نوں سدالئی لاوے پکدے پہاڑ آکن بنادتا۔ ایس حقیقت نوں نذیر کھوٹ اپنے
ناول وچ بیان کردیاں لکھدے نیں:

”پنجاب دی پارٹیشن وچ انگریز سامراج کانگریس نال رل کے بڑے تماشے کر گیا۔
اوپنے انڈیا دی پارٹیشن دی تھاں پنجاب دی پارٹیشن کردتی۔ ایہہ ریاں اودھر ونڈ دامتطلب ونڈ اے
وچکار کجھ نہیں لکانا پہلاں تے انگریز ایہا کہندے رہے پر لیک مارن لگیاں بد نیتی وکھا گئے زبان

توں پھر گئے۔ پہلاں جیہڑا ازاد تے خود مختار پنجاب سکھاں توں کھویا اوہ دین توں مکر گئے۔ مگروں پنجاب دی ونڈ وچ مسلماناں مال لارڈ ماؤنٹ بیٹن نہر ودے اشارے تے دھوکا کیتا۔ انگریز کشمیر دے مالے وچ وی بد نمیتی دکھائی تے کشمیر بھارت تے پاکستان وچکار فساد دی جڑ بنا کے لکا گئے۔ جموں کشمیر مسلمان اکثریتی علاقہ سی اوہنے قدرتی طور تے پاکستان وچ ہوناسی پر انگریز بھارت نوں دے گئے۔ فراڈ تے دھوکے مال پنجاب دے اٹوٹ انگ کشمیر تے شہرگ اُپر قبضہ کرن لئی پہلاں پنجاب ونڈیا مگروں کشمیر اُپر قبضہ کیتا گیا۔ جانڈیاں جانڈیاں سامراج نے پک کیتا کہ ایہہ ہندو تے مسلمان ساڈے جان مگروں اپنے اپنے وکھرے تے ازاد دیاں وچ رہندیاں ہویاں وی ہلکے کتیاں وانگ اک دو جے نوں چک مار دے رہن تے ہمیش ساڈے تھلے لگے رہن۔ سامراج ونڈ تے راج کرو دا ہتھکنڈہ ورتے بنا جیوند انہیں رہ سکدا۔ پنجاب نوں ونڈیا تے پنجاب تے کشمیر دوہاں نوں برباد کر چھڈیا۔“ (۴۰)

ایس ماول دے تن مڈھلے کردار فرید، ملتان سنگھ تے سکھی رام نیں، جیہڑے تاریخ دے پتیاں اُتے وقتاً فوقتاً ابھر دے تے ونڈ دے سارے کارناں، کرن آلیاں، کران آلیاں اتے باریک نظر پوائی اے۔ ماول دے اخیر تے اوہ 1947ء دے ایس قلام دی تصویر کشی کردیاں اوں گڈی دا ذکر چھوہندا اے جیہڑی اندروں لے چھت تائیں مسلماناں مال بھری ہوئی سی تے امرتسر توں لاہور پلیٹ فارم نمبر 2 اُتے آکے کھڑی ہوئی جس وچ وڈے، کپے تے کوہے گئے مسلماناں دیاں لاشاں سن، ڈبیاں وچوں لہو سدا سی:

”لاشاں، اگاں، اجاڑ، قلام، قبرستان، شمشان گھاٹ، شرما تھی، پناہ گیر، رہنویو جی، فساد، غنڈے، دہشت گرد بلوائی، ریپ، لٹ مار، جھوٹھ، منافقت، غداری، دغا بازی، شتر کینہ، سازش، دھوک، فریب، فساد، بلوہ، جنگ، لڑائی، خون، اوحالے، نقل مکانی، فرقہ واریت تے اک دو جے دے عقیدے، رہتل، زبان تے وسیب توں انھی نفرت، دلاں وچ کھوٹ انجے جا پدا اے ایس دھرتی اُپر نفرتاں تے عدم برداشت توں اڈاساں ہو رکوئی فصل اگائی نہیں۔ بربادی ساڈا مقدر

اے۔ فریڈ ٹیشن اُپر ہر پاسے کھلریاں لاشاں تک کے ڈنٹی صدے داشکاری۔ پنجاب وچ قلام پارٹیشن دی وجہ توں نہیں ہويا۔ فرقہ واریت دی وجہ توں ہويا۔ فرقہ پرست دہشت گرداں تے غنڈیاں ہتھوں پنجاب نوں اک دو جے دے ناپاک وجود کولوں پاک کرن لئی تے ایتھوں اک دو جے نوں کڈھن دی وجہ توں فساد پیا تے قلام ہويا۔ فریڈ اک لماں ساہ لیڈیاں اپنی گل چالو رکھی۔ جدوں کدی آسیں بندے بن جاناں گے تے آسیں سوچاں گے کہ پارٹیشن دے ویلے اساں پنجابیاں اک دو جے مال کیہ کیتا؟ کیہ کوئی بندے دا پتر وی ایہہ سارا کجھ کر سکدا جو اساں اک دو جے مال کیتا ایہہ پتا نہیں اسانوں اے بندہ بنن وچ کنا کو وقت لگنا اے۔ اک پل، اک ورہا، اک صدی یاں فیر کدی وی نہیں۔“ (۴۱)

پنجاب دی ونڈ کچھ دی سیاسی صورتحال نوں بیان کردیاں لکھدے نیں:

”ہندوواں نوں اوہ پنجاب نہیں سی پچدا جو ہندوستان وچ نہ ہووے، سکھاں نوں اوہ پنجاب نہیں سی پچدا جیہدے اُپر خالصہ داراج نہ ہووے تے مسلماناں نوں اوہ پنجاب نہیں سی پچدا جہڑا ہندوستان وچ ہندوواں دی غلامی پٹھہ ہووے یاں جیہدے اُپر ہندوواں تے سکھاں داراج ہووے۔ اگلیاں نوں تئاں فرقیوں دی کمزورید اپتا سی اوہناں پنجاب نوں برباد کرن لئی ساڈی ایس کمزوری توں فیدا چکیا ساڈے لہو مال ایہہ کے اپنیاں سدھراں لایاں تے پنجاب دے ٹوٹے اپنے ہی واسیاں دے ہتھوں کروا کے چھڈے، جو فصل گڈی آئی اوہا وڈھی ہے۔“ سکھی رام دا حال دی ماڑا سی۔ ”پر پنجاب دی ونڈ نہیں ہوئی سگوں تفتن آج اپنی آگ وچ سڑ بل کے سواہ ہو گیا اے۔“

”ماتم، وین، رون، کرلان، لاشاں، فساد، قلام، بندوتاں، تلواراں ایہہ پنجاب دی پارٹیشن ہو رہی اے یاں اتھے کر بلا چھی اے ایہہ کس طرح دی ازادی اے؟“

”جدوں بندہ مذہبی جنون وچ انھا ونجے تے اوہنوں حقیقت دسنوں رہ جاندی اے۔“ ملتان سنگھ دا حال وی اوہناں مالوں وکھ نہیں سی۔ ”یہودیاں دا ہولوکاسٹ پنجاب وچ ہوون والے ہولوکاسٹ دا مقابلہ نہیں کر سکدا۔ پنجاب دے ہندو، سکھ تے مسلمان غنڈیاں، بلوایاں، فسادیاں،

دہشت گرداں دی شکل وچ پورے پنجاب وچ کھلے پھر دے نیں تاں جے ونڈنوں اک بھرویں
کارروائی دی شکل وچ جاسکے۔“

ٹیشن اُپر امرتسروں اون والی مسلماناں دی لاشاں نال بھری لہو چونڈی گڈی اک پلیٹ
فارم اُپر کھلوتی سی تے ملتان نوں اون والی بندوواں سکھاں دیاں لاشاں نال بھری گڈی دو جے
پلیٹ فارم اُپر کھلوتی سی۔ اُتوں پنڈی چوں اون والی گڈی وی بندوواں تے سکھاں دیاں لاشاں
تے کجھ جیندیاں نوں جان لئی واہگا پارلے کے او سے ویلے ترے جے پلیٹ فارم اُپر آ کے لگی۔ تاں لہو
چوندیاں گڈیاں نوں ویکھ کے اوہناں دے ذہن سوچنوں وانجھے ہو گئے۔

”ایسی کیہ گل اے جو پنجاب وچ بندوواں، سکھاں تے مسلماناں دا قلام رکن وچ نہیں
آ رہیا“ فرید نوں ایس سوال دا جواب سمجھ نہ اوند۔

”ساریاں دا ہتھ اے پنجاب دی پارٹیشن وچ تے پنجاب وچ ہوون والے لوکاں دے
قلام وچ۔ لکھاں معصوم تے بے گناہ لوکاں دے خون دے ایہہ سارے ساویں ذمہ دار نیں۔
ازادی قلام بغیر وی مل سکدی سی۔“ سکھی رام دا چہرہ سرخ سی۔ ”مسلمان امرتسر نہیں سی چھڈنا
چا ہوندا تے ہندو لہور نہیں سی چھڈنا چا ہوندا۔ سکھ تے پورے پنجاب وچ کھلریا سی اوہ تے پنجاب
چھڈن دا سوچ وی نہیں سی سکدا ساریاں نوں اپنے تھاں ٹکانے تے آ ہلنے پٹن تے چھڈن تے
مجبور کیتا گیا تے ایہدے لئی ایسے حالات پیدا کیتے گئے۔“ (۴۲)

ایس گل دی کوایں سانوں ایشر سنگھ صوتی دی کتاب ”حقیقت تقسیم وطن“ وچوں وی
ملدی اے اوہ لکھدے نیں:

”لارڈ منٹو نے ہندوستان میں فرقہ پرستی کا بیج بویا اور اس کو

خوب ہوا دی۔“ (۴۳)

نذیر کہوٹ نے تاریخ دے ایہہ کوڑے بیج اپنے ناول دا موضوع بنائے۔ ایسے لئی احمد سلیم
ایہدے پیش لفظ وچ اس ناول ”واہگا“ نوں پنجاب دی مہا بھارت قرار دیندیاں لکھدے نیں:
”ایہہ اک وڈے یڈھ دی کہانی اے جیہڑے آزاد تے خود مختار پنجاب دے اخیر لے دناں

وچ چھڑیا تے 1947ء دے گھلو گھاڑے وچ ونڈیاں تے وچھوڑے پاؤندا اے تیک جاری اے۔ پنجاب دے قومی شاعر شاہ محمد نے ورہیاں بدھی بندو (سکھ) مسلمان سانجھ دی جیہڑی گل آکھی نذیر کہوٹ او سے سانجھ دی بھال کردا اکیویں صدی دی مہاڑا نہیں آن اپڑیا اے تے بوہے کھڑا رہیا اے۔“ (۴۴) (اسیں سارے ڈوگھی نیندرستے پے آں) اگے لکھدے نیں:

”اپنے ناول وچ نذیر کہوٹ نے ڈھیراں سوال چکے نیں پر اک سول داوا دھا میں کرنا چاہندا ہاں۔ پنجاں پانیاں نوں اساں بندو پانی اتے مسلمان پانی وچ ونڈ لیا پر ایہدے وچوں آسیں اوں لہو وانکھیڑا اکیویں کرینے جیہڑا چھیواں دریا بن کے ایہناں پانیاں اندر رل گیا؟ ایہدا جواب ”واہگا“ دے پنیاں وچ تھاں تھاں کھنڈریا ہویا اے۔“ (۴۵)

مجموعی پکھوں ویکھیے تے پاکستان وچ آج تیکر ونڈ بارے شاعری، کہانیاں، ناول تے ڈرامے لکھے جا رہے نیں۔ اوہ نسل جس ایہہ خونی ہجرت ویکھی اپنیاں اگلیاں نسلاں نوں اپنی ہڈی بتی یا جگ بتی دیاں کہانیاں آج وی سناندی اے۔ پاکستان وچ ونڈ باہت لکھے گئے ناولاں وچ کئی ناول تے ایسے کھیتر وچ آؤندے نیں جیویں کہ اسیں کچھ ذکر کر چکے آں جد کہ تاریخی حوالے نال نذیر کہوٹ دے ”واہگا“ وچ بھرویں تے مدثر بشیر (نمین سکھ) دے ”مادھولال حسین“ وچ کجھ باب تے اشارے نیں جس توں اسیں صحیح تے سچل تاریخ دی نبض ویکھ کے بھلک دی جھلک ویکھ سکے آں۔

حوالے

- (۱) ظفر لاشاری۔ مازو (بہاولپور: سرانسیکی ادبی مجلس، مین ۹)
- (۲) ظفر لاشاری۔ مازو: ص 12
- (۳) محمد باقر (ڈاکٹر)۔ ہٹھ (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1972ء) 149-150
- (۴) ایضاً۔ ہٹھ: ص 132
- (۵) ایضاً۔ ہٹھ: ص 152
- (۶) ایضاً۔ ہٹھ: ص 153
- (۷) ایضاً۔ ہٹھ: ص 154
- (۸) احمد سلیم۔ مال میرے کوئی چلے (کراچی: مکتبہ دانیال، 1976ء) 51
- (۹) احمد سلیم۔ مال میرے کوئی چلے: ص 58
- (۱۰) احمد سلیم۔ مال میرے کوئی چلے: ص 59
- (۱۱) احمد سلیم۔ مال میرے کوئی چلے: ص 57
- (۱۲) نسرین بھٹی۔ بھٹی (لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، 1984ء) 9
- (۱۳) نسرین بھٹی۔ بھٹی: ص 11
- (۱۴) نسرین بھٹی۔ بھٹی: ص 12
- (۱۵) نسرین بھٹی۔ بھٹی: ص 28-29
- (۱۶) نسرین بھٹی۔ بھٹی: ص 20
- (۱۷) نسرین بھٹی۔ بھٹی: ص 115
- (۱۸) کبکشاں ملک۔ چکر رگی مورنی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء) 149-150
- (۱۹) آغا اشرف۔ سوچ سمندر (لاہور: خورشید پب ڈپو، 1985ء) 154-155
- (۲۰) آغا اشرف۔ سوچ سمندر: ص 151
- (۲۱) رفعت۔ ویرھے وچ پردیس (لاہور: انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لئنگویج اینڈ کلچر، 2006ء) 15
- (۲۲) رفعت۔ ویرھے وچ پردیس: ص 46
- (۲۳) سلیم خاں گمی۔ رت تے ریتا (لاہور: عزیز پبلشرز، 1990ء) 9

- (۲۳) سلیم خاں گئی۔ رت تے ریٹا: ص 10
 (۲۴) سلیم خاں گئی۔ رت تے ریٹا: ص 11
 (۲۵) سلیم خاں گئی۔ رت تے ریٹا: ص 13
 (۲۶) سلیم خاں گئی۔ رت تے ریٹا: ص 14
 (۲۸) سلیم خاں گئی۔ سانجھ (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ 1969ء) ص 207
 (۲۹) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 243-244
 (۳۰) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 240
 (۳۱) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 245
 (۳۲) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 248
 (۳۳) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 248
 (۳۴) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 250
 (۳۵) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 249
 (۳۶) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 250
 (۳۷) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 261
 (۳۸) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 260
 (۳۹) سلیم خاں گئی۔ سانجھ: ص 262

(۴۰) مڈر کھوٹ۔ واہگا/واہگا (لاہور: تخلیقات 2008ء) ص 1003

(۴۱) مڈر کھوٹ۔ واہگا: 1043, 1042, 1036

(۴۲) ایئر سٹگھ صوتی معروف سکالر تے سوجھوان نیں۔ کتاب دی اہمیت بارے فخر زماں ایس دے پیش لفظ وچ لکھدے نیں: "اس کتاب کی سب سے بڑی خوبی یہ ہے کہ یہ نہ تو وطن کی محبت کی سرشاری میں لکھی گئی ہے اور نہ اس میں کسی نظریاتی اساس کی حفاظت یا وفاداری پائی جاتی ہے بلکہ یہ کتاب سیدھے سادے انداز میں تاریخ کے اُن واقعات کو دہرائی ہے جنہیں ہم جدوجہد آزادی یا پھر تقسیم ہند کے دوران کی گئی سازشوں کا نام دیتے ہیں۔"

(۴۳) ایئر سٹگھ صوتی۔ حقیقت تقسیم وطن۔ ص 36

(۴۴) مڈر کھوٹ۔ واہگا: دیاچہ

(۴۵) مڈر کھوٹ۔ واہگا: دیاچہ

